

“...sündmusrohketel juulipäevadel endistest kaitseliitlastest truult väljas olid peagu kõik.”

Mälestused Sõmerpalu vallast Suvesõjas 1941

Tiit Noormets

■ 1941. aasta suvel löid metsast välja tulnud partisanid vabastatud valdades päevapealt Omakaitse okupatsioonieelse Kaitseliidu eeskujul, mille read täienesid kiiresti (juba 1. augustil oli Lõuna-Eestis Omakaitset 14 000 meest). See oli ülemaaline vabatahtlik sõjaline organisatsioon, mis loodi tõelise rahvaalgatusena, ilma mingi keske juhtimise ja planeerimiseta. Sellise jõu loomine nii-öelda “rohujuure tasandilt” alt üles on märkimisväärne saavutus ka kogu maailma sõjaajaloos. Eesti ühiskonnale polnud sealjuures eeskujuks mitte ainult Kaitseliit, vaid kogu pikaajaline seltsitegevuse traditsioon. Suvesõjas loodud Omakaitse oli aga meie ajaloo kõige suurem rahva omaalgatus, kuhu sügiseks oli astunud üle 40 000 mehe.

Sellest üleüldisest ise- ja koostegevuse inust ning nende päevade vaimsest õhustikust, ka seal, kus tegelikult sõjategevust ja võitlusi ei

toimunud, annavad lähema pildi kaks siin publitseeritud dokumenti. Otto Tint ja Rihhard Iher¹ panid oma mälestused kirja Omakaitse ajalootöö raames, mille käigus 1942–1943 koguti massiliselt *oral history* andmeid ja kirjutati nii nende kui ka dokumentide põhjal Omakaitse malevate ajalood.² Nende allikmaterjalid, nii Omakaitse asjaajamise käigus tekkinud dokumendid kui ka tollal kogutud ja kirjutatud mälestused, hävitati pea täielikult Omakaitse likvideerimise ajal 1944. aastal. Siinpublitseeritud mälestused on säilinud Otto Tindi kohta Punaarmee 1. löögarmee vastuluure osakonnas “Smerž” 11. septembril 1944 avatud juurdlustoimikus³ kui “süütõendid”. Otto Tint mõisteti surma ja 12. veebruaril 1945 lasti maha suures osas just nende mälestuste alusel, mida tänapäeval tuleb lugeda väärtuslikuks allikaks meie ajaloo kohta.⁴

Otto Tint sündmustest Sõmerpalu valla keskses Osulas (26.2.1942).

Peale bolševistliku riigipöörde Eestis koondusid nende mõtte vastased rohkem ühte. Kõige rohkem aga peale 14. juuni 1941. a. äraküüditamise hakkasime üksteisega sidet pidama Huko Kallastu ettepanekul, et tuleks Osulas kui keskkohas valvel olla. Kutsusin Aleksander Eisen'i, Eduard Roosbaum'i ja Richard Kala Osulasse ööseti valvele, kuna viimastel kahel olid omal relvad kui neid üldse sellistena nimetada. Peale meie nelja olid Osulas veel valvel H. Kallastu, Richard Iher, Eduard Wenda ja Gustaw Waher, sellel grupil oli ka üks vana vintpüssist ümber tehtud laskeriist, seega juba kolm

¹ Tuntud ka luuletajana – Rihhard Iher. Kassimärss, Tallinn, 1980. – *Toim.*

² Selle kohta lähemalt: Metsavennad Suvesõjas 1941. Eesti relvastatud vastupanuliikumine Omakaitse dokumentides. Tallinn, 2003, lk. 77–84.

³ ERAF, f. 129 SM, n. 1, s. 23860.

⁴ Samas, lk. 44–46 leidub ka Omakaitse Võrumaa maleva Sõmerpalu kompanii ajalugu Kaitseliidu likvideerimisest kuni 1. jaanuarini 1942.

laskeriista, millega inimeseküttidele vastu astuda. Esimese sõjanädala lõpul katkestasime kord Võru ja vallamaja vahelise telefoni ühenduse, kuid järgmisel päeval säeti punaste poolt jälle korda. Ööl vastu 6. juulit katkestasime teistkordselt telefoni ühenduse, mille säädsume korda siis kui Võru oli vallutatud. 8. juuli ööl, kui Võrust sõitsid Sõmerpalu metskonna metsaülem, abimetsaülem, metsnik ja metsavahid Osulasse, moodustasime Omakaitse veel samal ööl ja pandsime vallamaja juure telefoni valve (umbes) vist 4 meest. Mind valiti tollkorral Omakaitse juhiks vallas, missugust ametid pidasin kuni ajutiseks vallavanemaks määramiseni. Järgmisel hommikul kell 6 tõmbasime Osula algkooli juures Eesti lipu vardasse orkestri saatel.

ERAF f. 129 SM, n. 1, s. 23860, l. 33.

Sõmerpalu Omakaitse algpäevilt

Sõmerpalu algkooli õpetaja Rihhard Iheri käsikiri (24.2.1942)

Organiseeritud vastupanu eod küpsevad spontaanselt hetkel, mil vallas üldteatavaks saab Valter Kaitsa ja Viktor Samarütli küüditamine ööl vastu 14. juunit. Inimesed ei maga öösiti enam kodus, vaid varjavad end metsas, kus kitsamates salgakestes hautakse plaane, kuidas toimida, kui neidki peaks tabama arreteerimisoh.

Sõjapuhkemise eelnädalal on selle tõttu juba hakanudki organiseeruma Lilli küla eesotsas vendade August ja Robert Raagide ning endiste kaitseliitlaste Osvald Kostabi, Valter Tsoppi, Alfred Piirmaa ja Richard Kakriga. Eesmärgiks on vaid valve, et arreteerijad ei saabuks ootamatult.

Veidi hiljem kuuldu kohalike metsateenijate (H. Kosenkranius, J. Lainevool, P. Vares, E. Kostabi, E. Jõgi jt.) grupist, mis kindlama kuju võtab pärast metsnik P. Varesse põgenemist ta korterisse tulnud punaväelaste (vist joobnud) käest.

22. juuni hommikul olin Võru vallas naisevanemate pool. Juhuslikult valitud saksa raadiojaama kaudu kuulsin Hitleri teadaande sõjategevuse alguse kohta. Veidi hiljem kordas seda soome jaam.

Saabudes lõunapaiku Osulasse, olid kohalikud komnoored ja kutsealused “instruktor” Arkadi Ojala (väljast poolt sisse tulnud tumedate ülesannetega nooruk, ametlikult komnoorte rakukese sekretäriks nimetatud, teotses Valter Kaitsa ja Viktor Samarütli areteerimise juures kohapäälse isikuna) juhtimisel parajasti sooritamas mingit võistlusjooksu. Uutest sündmustest ei näinud kellelgi aimu olevat. Alles kella 4 või 5 paiku õhtupoolikul tekkis ärevust võistlejatesse. Ülevalt teise korra aknast salaja silmitsedes nägin Ojalat juba kõrvalistes paikades ärevalt vestlemas komnoortega, kuni kõik kadusid koolimaja ümbrusest.

Õhtul toimus koolimajas-rahvamajas pidu. Selleks ajaks olid kommunistlikud tegelased juba täis ilmset ärevust. Nähtavasti oli sõjapuhkemine neilegi saanud teatavaks, samuti esimesed tulemused. Oma jagu häiris aga vist ka asjaolu, et koolimajja kogunenud rahvas oli eriliselt ülevas meeleolus, mehed 3–4 kaupa rõõmsalt koos, tütarlastest suur osa isegi – sinises riietuses.

22. juuni oligi öieti päevaks, mis lõhkus kõik sillad tõsi-eestlaste ja bolševike vahel, ning löi kõik eeldused organiseeritud vabanemispüüeteks terrori alt.

Kuigi järgnevaid hobuste rekvireerimise käske täideti karistuse kartusel peagu täpselt ning mobilisatsiooni-hirmul mehed öösiti magasid metsas, hakati varsti bolševike võimu kartmatult trotsima. Kutsealused ei ilmunud kogumispunktidesse. Sõmerpalu riigimõisast (siis sovhoos!) päritolevad kutsealused olid metsateel viimseni “kadunud” plaanvankrist, nii et lõpeks voorimeeski poolelt teelt pöördus tagasi. Võrru kutsutud raadio-aparaatide asemel viisid mitmed vanu lobudikke, mitmed jätsid aparraadi hoopis viimata.

Tänu viimasele asjaolule oldi täpselt teadlik olukorrast rindel. Königsbergist ja Soomest an-

tavaid sõjateateid kinnitas ka selgesti punaväe massiline põgenemine 4., 5. ja 6. juulil kaudu kõigi tähtsamate teede.

Vaistlikult aimas rahvas liginevaid sündmusi ja kui 6. juuli pühapäeva öösi hakati külasid mööda laiali kandma kurikuulsat evakuaatsiooni-käsku, ei täitnud seda vallas – keegi.⁵ Ja nagu pilkeks ilmus teisipäeva hommikul valda kaks vankri-täit Valgamaa põgenikke. Nad olid käsu kohaselt katsunud Põhja-Tartumaale minna – säält aetud tagasi. Nüüd läksid nad Võru poole, et siirduda Petserisse, aga õhtupoolikud tulid nad tagasi säältkki – ka sinna poole polla lastud! Nii läksid nad siis taas tagasi Valgamaale.

Evakuaatsiooni-käsu kannul ilmus hävituspataljonide tegevusse astumise kuuldus.

Selleks ajaks oli juba täielikult organiseerunud Lilli küla, eesotsas endise Tallinna [politsei] ratsareservi kordnik August Raagiga. Ürituse eesmärk oli lühike ja selge: oma kodu kaitsta kogu jõu ja kõigi abinõudega.

Grupi õine valve oli Parinamäel näinud, kuidas juba mainitud A. Ojala oli vallamajast tulnud ja mingi kandami metsa matnud (hiljem lahti kaevates oli selgunud, et need olid vaid puhtad raamatud, milliste täiskirjutatud lehed välja rebitud). Üks rühma kuuluvatest – vist August Lapp – oli ilmunud vallamajja, et ära viia säält olemasolevaid püsse. Kantseleid läbi otsides polla ta aga leidnud neid ja arvanud, et need on juba Võrru saadetud. Alles hiljem saadi teada, et relvad (kaks) siiski olid peidetud rahakapi taha. Sama grupp kavatses ka vallamajast Võrru viidavate, rahvalt ärakorjatud jahipüsside äravõtmist, kuid seegi kavatsus luhtus, kuna püsside kүүdile ei jõutud õigel ajal järele.

Samal ajal hakkas aktiivselt tegutsema ka metsateenijate grupp eesotsas J. Lainevoolu ja P. Varesega. Neilgi oli väljas olnud valve, et tõkestada hävitus-salkade liikumist Võru–Viljandi teesosas.

8. juuli pärastlõunal tuli mulle maanteel vastu P. Thalfeldti kasupoeg Ilmar Tälviste, kes õhinal seletas, et hävituspataljon tulevat. Võru vallas Saviorus käivat lahing (tegelikult tungisid Võru valla mehed end. kordniku Jaan Raigla juhtimisel kallale Antsla poolt Võrru sõitvate miilitsate autole). Läksin kiiresti vallamaja suunas, et ühendust saada A. Raagiga, kuid teel tulid vastu Jaan Uibu ja Julius Langer, kes kinnitasid, et mehed on kõik häirekorras kogunemas Osulasse.

Umbes tunni aja pärast kihaski Osula Kalmete-mägi peidukohtadest väljatulnud meestest, kelle sekka pikkamisi tekkis neidki, keda teati olevat kommunistliku hoiakuga. Mitmetel olid püssid (lahing- ja jahi-), suurem osa näis olevat aga paljaste kätega.

Samal ajal ilmus Osulasse ka Võru piirkonna teemeistri kantseleis teeniv Huko Kallastu, väites ka, et kindlasti on oodata hävitus-salku.

Hakati ettevalmistusi tegema. Üks osa soovis oodatavaid bolševikke vastu võtta Osula alevikus, teised soovisid seda teha umbes 1,5 km eemal, tiheda lepiku vahelisel teekäänakul. Valmistati laudadesse taotud naeltest "autopüünis", lülitati liinilt välja vallamaja ja miilitsa telefonid. Lõppeks aga otsustati siiski vastuvõtt toimida Osulas Kalmete mäel asuvast lepavõsast ja juhuks, kui oodatavad tulevad Sõmerpalu mõisa poolt üle silla, lasta käiku saeveski ja teele ette tõmmata jäme palk, samal ajal avades tule ja ülevalt veskiaknast autosse visata selleks otstarbeks B. Undi poolt Võru vallast toodud "Franz Krullid" (rattapussist valmistatud granaadid). Samal ajal töid mõned mehed välja tuletõrje mootorpritsi ja hakkasid kastma veski, apteegi ja Kostabi maja katuseid ja seinu ning veski juures olevaid lauavirnu.

⁵ 5. juuli öösel vastu 6. juulit andis Võru maakonna täitevkomitee esimees V. Kender telefonogrammiga nr. 3848 korralduse: "Kõigile Võrumaa valdade ja linnade täitevkomiteedele. Lähemal ajal on ettenähtud Lõuna-Eestis suured sõjalised lahingud. Teatada viibimatult kõigile talupidajatele, et nad evakueeruksid koos karjaga ja liikuva varandusega Tartumaa põhja ossa, kus tagatud riiklik julgeolek. Evakueerimisega alata kohe. Esimese klassi teed jätta vabaks. Teha teatavaks kõigile, kes peidavad end metsades, et nad ilmuksid viibimatult oma elukohtadesse. Kõik, kes jäävad metsa ja oma elukohtadest eemale pääle 6. juuli 1941. a., lastakse koha pääl maha." (ERA, f. R-358, n. 1, s. 30, l. 110b).

Saabus õhtu, siis öö. Kardetud tulekumasid ei paistnud kusagiltki. Kõik mehed, arvult umbes 20–25 usaldatavat, jäid kogu ööks Osulasse valvele. Et tegevust koordineerida, pandi juhtimiskohustused ainuüksi A. Raagi õlule.

Hommikul saadeti mehed puhkama ja sööma, kuna koolimaja katusele asetati valvepost ning lähedal künka taga olevasse küüni jäeti relvastatud valvesalk.

9. juuli õhtul saabus teade, et Võru on vabastatud, Maavalitsuse hoonele lehvib eesti rahvuslipp, organiseeritakse sõjalist omakaitset ja omavalitsust. Otsisin üles H. Kallastu ja Otto Tindi, kes lubasid telefonilise ühenduse võtta vabastatud Võruga ja saadud korralduste kohaselt astuda vajalised sammud.

Et kuulduste kohaselt omakaitse moodustamine pidi kandma mobilisatsiooni ilmet, läksin Võru valda, kus asus mu perekond. Sääli Võrust ajutiseks koju tulnud naisevendadelt kuuldes, et tung omakaitsele on suurem, kui esialgne vajadus, tulin järgmisel hommikul jälle Osulasse.

H. Kallastu, O. Tindi ja E. Venda poolt oli koolimaja lipuvardasse tõmmatud sini-must-valge rahvuslipp ja orkester F. Margi juhtimisel mängis hümnid.⁶ Pisut enne olid Osulast läbi sõitnud metsametnikud J. Lainevooluga eesotsas ja olid kaasa toonud osakese sellest vaimustusest, mida nad Võrus olid näinud.

Õösi oli omavalitsusliku juhtimise takistusteta üle võtnud end. vallavanem Otto Tint koos Huko Kallastuga. Samuti oli O. Tint oma õlule võtnud ka omakaitse üksuse juhtimise (esimene korraline koosolek toimus vist 10. juuli õhtul). Politseilise korra eest kandis hoolt August Raag, kellele hiljem lisandusid Martin Muru ja Elmar Samarütel (Viktor Samarütli vend).

O. Tint, olles peagi määratud ametlikult vallavanemaks, loobus Omakaitse juhi kohustest. Lühikest aega täitis ta aset A. Raag, siis H. Kallastu ja kuni praeguse juhini reserv-kapten Valter Verro.

Väärrib märkimist asjaolu, et kõik esimesed omakaitse ülesanded algatusid spontaanselt: järsku leiti end hulgani koos valvamas oma vara ja ootamas hävituspataljoni üksusi. Näib, et eestlane tõsisel olukorras alati kohkumatult valmis on suurteks ühisteks ülesanneteks, lakates täiesti olemast egoist, kelleks teda väidetakse.

Väärrib märkimist aga ka see, et sündmusrohketal juulipäevadel endistest kaitseliitlastest truult väljas olid peagu kõik,⁷ nurisedes vaid selle üle, et omal ajal neid poldud usaldatud niivõrd, et nende kätte oleks jäetud relvi, mille olemasolu oleksid teadnud vaid nemad ise.⁸

ERAF f. 129 SM, n. 1, s. 23860, l. 38–42.

Tiit Noormets

(1959)

Lõpetanud Tartu ülikooli (1982) ja Moskva Ajaloo-Arhiivinduse Instituudi (1985). Olnud 1983–1993 Filmi-, Foto- ja Fonodokumentide Riiklikus Keskarhiivis (FFRKA) erinevatel ametikohtadel, sh. kasutusosakonna juhataja. 1993–1995 töötas kaitseministeeriumis, alates 1996 Riigiarhiivis. Uurimisvaldkonnad: sõjaajalugu, sh. relvastatud vastupanuliikumised; 20. sajandi Eesti ajalugu. Üle 50 teadus- ja aimeartikli ja kommenteeritud dokumendipublikatsiooni.

⁶ Samuti mängis puhkpilliorkester koraali "Oh võtkem Jumalat" (ERAF, f. 129 SM, n. 1, s. 23860, l. 35p).

⁷ Kaitseliidu likvideerimise eel 1940. aastal oli Sõmerpalu kompaniis 84 meest, Omakaitse loomisest astus sinna esimesel päeval 172 ja 1. augustil oli nimekirjas 252 meest (ERA, f. R-358, n. 1, s. 30, l. 125 ja 166).

⁸ Siin on peetud silmas Kaitseliidu desarmeerimist ja relvade äraandmist 17.–19. juunil 1940.